

Frits van Oostrom
Grenzen overstijgen in een hokjesland -
Vijf vignetten over innovaties en hun voedingsbodem

1. Grensganger

Geachte aanwezigen,

Dit is de eerste echte Nederlandse dichter –
Hendrik van Veldeke.

Het kan overigens heel goed zijn dat op ditzelfde
moment, een paar honderd kilometer
oostwaarts, iemand precies ditzelfde plaatje
projecteert, en met hetzelfde aplomb verklaart:

“Dies ist der erste wahrhaft deutsche Dichter – Heinrich von Veldeke”.

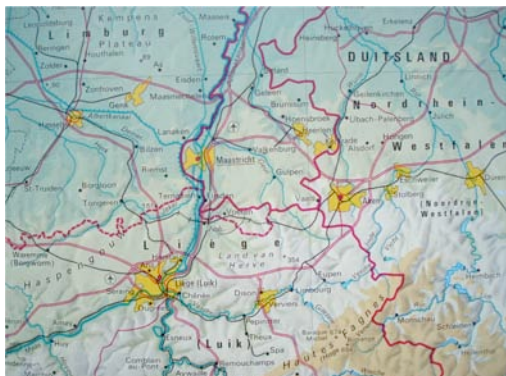
De plaats van deze dichter uit de late twaalfde eeuw ligt namelijk nog
altijd gevoelig. Hij was een literaire pionier, voorzeker, maar van welke
literatuur? Van de Duitse, in de taal waarvan de meeste van zijn werken
zijn overgeleverd? Of van de Nederlandse, waar Veldeke alleen al door
zijn nauwe banden met Maastricht goed op zijn plaats is? Vooral in de
negentiende eeuw liep deze twist hoog op, toen in Europa natiestaten
vorm kregen die ieder een zo eerbiedwaardig mogelijk patrimonium
trachtten te claimen.

Wat Veldeke betreft, had Duitsland in het begin de sterkste
papieren. Totdat men in 1857 een handschrift van Veldekes dichterlijke
heiligenleven van Sint Servaes ontdekte dat in zuiver Middelnederlands
was vervat. De vreugde onder filologen in het Nederlandse taalgebied

was groot over de buitenkans om hier, zoals een van hen het uitdrukte “de hoogduitschers die zoo lang op ons smaelden, een aardig nypertjen op den neus te mogen stellen”.

Vandaag de dag plegen wij minder partizaans naar onze vroege literatuurgeschiedenis te kijken en daar is historisch alle reden toe. Veldeke zelf zou immers over het negentiende-eeuwse grensgeschied hooglijk verbaasd zijn geweest: twee landen die streken om zijn erflaterschap en daarbij grenzen trokken die in de twaalfde eeuw nog in de verste verte niet bestonden.

Intussen was Veldeke in ander opzicht wel degelijk een schrijver in een grensstreek: de regio namelijk waar het Germaanse taalgebied aan het Romaanse raakte.

Veldeke was vloeiend in zowel Frans als Nederlands, en ook nog eens in het Latijn, wat hem bewerktuigde voor wisselwerking tussen cultuurmilieus. Daarnaast was hij sociaal beweeglijk, en zowel thuis bij geestelijken en intellectuelen, als een geregeld gast op ridderlijke burchten.

Hendrik van Veldeke was een echte grensganger, en zijn werk is uit interferentie ontstaan. Inmiddels zijn wij dan ook geneigd zijn grenspositie heel anders te waarderen: niet als een probleem voor latere eeuwen, maar als een kans voor toen, als voedingsbodem voor vernieuwing. Dus niet: aan de grens zit men beknelde, maar: aan de grens gebeurt het.

2. Grensverkeer in de wetenschap

Dat het in de wetenschap juist dikwijls op de grens gebeurt, is langzamerhand overbekend. En het beroemdste voorbeeld daarvan kent u allemaal: de dubbele helix, de structuur van DNA, ontdekt in 1953 door Watson en Crick. James Watson (rechts) was een bioloog, zoals men kon verwachten, maar Francis Crick een fysicus en de inbreng uit diens discipline was juist cruciaal. Al eerder was trouwens vanuit de fysica een richting geweest. In 1943 had de Nobelprijswinnaar natuurkunde Erwin Schrödinger in Dublin een drietal colleges gegeven onder de titel "What is life?" Hierin benaderde Schrödinger de biologie op de wijze van een fysicus, en beredeneerde dat een chromosoom de structuur moest hebben van "a regular array of repeating units in which the individual units are not all the same" – en dat deze eenheden tezamen een lang en uiterst stabiel molecuul zouden vormen dat een soort van *code* zou moeten bevatten, waarin kleine variaties voor grote verschillen zouden tekenen.

In 1943 zweefde dit kwantumfysische idee van een genetische code hoog over de mainstream biologie heen – maar Crick en Watson lazen Schrödingers gebundelde colleges en werden aldus op het spoor gezet van hetgeen ze later in het laboratorium proefondervindelijk zouden bewijzen. Vandaag de dag vormen moleculaire biologie en life sciences met al hun uitlopers vermoedelijk het grootste wetenschapsgebied ter wereld. Aan de basis daarvan ligt dus het verkeer over de grenzen van twee wetenschappelijke disciplines, twee overzijden die elkaar niet bleven vermijden maar hun nabuurschap benutten.

3. Cultuur en economie

Bij het vorige vignet ging het om grensverkeer binnen de wetenschappelijke sector – maar voor mijn derde voorbeeld maak ik een kwantumsprong en gaat het om grensoverschrijding tussen sectoren. En meer speciaal de wisselwerking tussen twee sectoren die tot mijn spijt vandaag de dag nogal eens tegen elkaar worden uitgespeeld: cultuur en economie.

Het is eigenlijk gênant als die in Nederland zo liefdeloos gescheiden worden, terwijl datzelfde Nederland nu juist het schoolvoorbeeld in huis heeft van de verwevenheid van beide: onze eigen Gouden Eeuw. Die kenmerkte zich immers door zowel een grote welvaart als een hoogstaand cultuurleven. En alles wijst erop dat deze twee destijds niet los van elkaar stonden maar volop vervlochten waren. Denkers en doeners waren intens op elkaar betrokken. Ik wil maar zeggen: geen VOC-mentaliteit zonder Muiderkring-mentaliteit.

Het boek waaraan ik in deze jaren werk, zal besluiten met een vergelijkbaar maar nog ouder voorbeeld uit de Lage Landen: Brugge omstreeks 1400.

Dat was de omgeving waarin een van de meest unieke boeken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis tot stand kwam: het zgn. Gruuthusehandschrift, met onder meer het beroemde Egidiuslied.

Gruuthuse-handschrift

Egidius waer bestu bleuen
Mi lanct na di gheselle mijn
Du coors die doot du liets mi tleven
Dat was gheselschap goet ende fijn
Het sceen teen moeste ghestorven sijn

Egidius, waar ben je gebleven?
Ik mis je zo, mijn kameraad.
Jij koos de dood, liet mij het leven.
Je vriendschap was er vroeg en laat,
maar 't moest zo zijn, een van ons gaat.

De gedichten in *Gruuthuse* zijn in de wetenschap ook internationaal beroemd als creatieve, soms bijna experimentele poëzie, die aan tradities een ongekend innovatieve wending gaf. *Gruuthuse* is daarmee niet het enige artistieke toppunt uit toenmalig Brugge. Ik toon u nog iets uit dezelfde tijd en plaats: een uniek handschrift met een Middelnederlandse versie van de Apocalyps, verlucht door anonieme maar sublieme meesters.

Het zinderde in Brugge omstreeks 1400 van artistieke scheppingsdrang – en nu wil het toeval – wat dus volgens mij allesbehalve toeval is - dat het in diezelfde stad in deze zelfde periode economisch bruiste.

Brugge was een havenstad waar schepen in- en uitvoeren uit de hele toen bekende wereld.

Dit bracht niet alleen continu passanten op de Brugse kades, maar ook een hele infrastructuur van internationale markten en handelskantoren: van Catalanen, Portugezen, Venetianen, Luccezen en kooplieden uit de hele Hanze, van Zwolle tot aan Novgorod van waaruit men in Brugge scheepsladingen bont importeerde. Bij die handel hoorde ook een financiële dienstensector:

wisselkantoren, bankiers (meestal Italianen), pandjeshuizen en – veel te weinig bekend – de eerste effectenbeurs ter wereld. Het woord zegt het intussen al: want de benaming *beurs* gaat terug op de herberg van de Brugse familie *Van der Beurse* waar de effectenhandel begon. Van daaruit werd het een woord dat het Nederlands zou lenen aan de wereld: *beurs*, *bourse*, *Börse*, *boursa* enzovoort. Alleen koningin Elisabeth I van Engeland vond in de zestiende eeuw dat een zo cruciale Britse instelling van vreemde smetten vrij moest zijn en herdoopte de Londense *Burse* in *Stock exchange*.

Maar goed, op de Brugse beurs gingen omstreeks 1400 wisselbrieven en aandelen van hand tot hand, inclusief een voor die tijd al opmerkelijk stelsel van regulering en toezicht. Brugge was het grootste financiële centrum ten noorden van de Alpen. Samen met de in- en uitvoer van de

“echte economie” maakte het Brugge tot de meest internationale stad van de toenmalige Lage Landen.

En in die bloei, net als in het Holland van de zeventiende eeuw, vermengden zich het commerciële en het culturele. Jan Moritoen, de dichter van het Gruuthuseliedboek, was van afkomst een Schot, vermoedelijk een tweede generatie allochtoon en voldoende ingeburgerd om in het Nederlands sublieme poëzie te kunnen maken. Bovendien was hij, blijkens een recente archiefvondst, deken van het bontwerkersgilde. Hij symboliseert daarmee hoe de sferen van het muzische en het economische destijds interfereerden – en, zo hoop ik in mijn boek te laten zien, elkaar bevruchtten. Niet alleen in oppervlakkige termen van onderbouw en bovenbouw, maar veel fundamenteler. En dat is welbeschouwd ook niet verwonderlijk - want beide sferen, die van commercie en cultuur moeten het immers allebei hebben van een derde, hele hoge C: van Creativiteit.

Brugge omstreeks 1400 is een historisch toonbeeld van wat Richard Florida noemt een creatieve stad, waar commercie en cultuur elkaar versterken. Een veelkleurige omgeving die werkte als magneet en broeikas voor initiatief en innovatie. Het is geen toeval dat de meest open, handelsgedreven stad van de toenmalige Lage Landen ook de meest artistieke was. Economie en cultuur zijn broer en zus.

4. Nederland, hokjesland

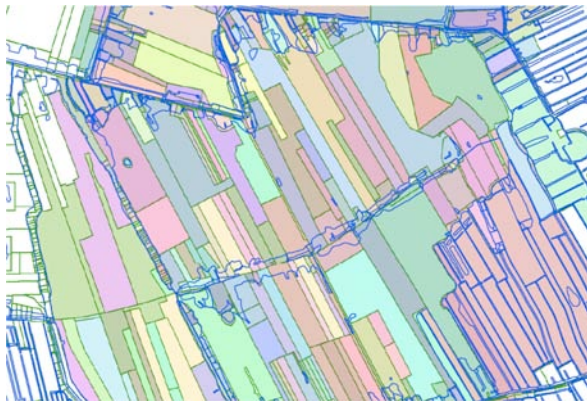
Voor innovatie is het dus bevorderlijk als er gemakkelijk over grenzen kan worden gegaan – en precies dat is niet het sterkste punt van Nederland, hokjesland. Buitenlanders betitelen ons land vaak zo, en eigenlijk geloof ik dat daar veel van aan is. Wij bewonen hier een hoog ontwikkelde polder, maar die is wel intens verkaveld.

Zelfs op het water weten wij er weg mee. Hier ziet U

een luchtfoto van de wonderschone Reeuwijkse plassen.

En nu een kaart van de eigendoms- en zeggenschapsverhoudingen over diezelfde plassen, ingekleurd per principaal:

In deze geest van splitsen en versnipperen kent Nederland, ik noem maar wat, 12 provincies, 18 landelijke politieke partijen, 35 christelijke kerkgenootschappen, 77 zendgemachtigden, 115 organisaties in de jeugdzorg, 600 pensioenfondsen, 160.000 stichtingen en 270.000 verenigingen – allemaal met hun eigen bestuur, hun eigen territorium en hun eigen communicatie-adviseur.

Elke regio heeft zijn eigen vuilverbrandingsinstallatie; er is een kluwen aan politiecorpsen; de eigenaar van het spoor is een ander dan de

eigenaar van de treinen, en de beheerder van de zendmasten is niet dezelfde als de exploitant ervan.

Mijn eigen geliefde universitaire wereld kan er trouwens ook wat van, en biedt vwo-ers na hun eindexamen momenteel de keus uit 432 verschillende bacheloropleidingen – en na een paar jaar, als zo'n dertig procent van hen is afgevallen, uit 901 Masters.

Al die hokjes koesteren hun eigen identiteit en het narcisme van de kleine verschillen viert hoogtij. Dat zijn wij zo gewend, daar voelen wij ons comfortabel bij en pogingen tot grensoverschrijding worden niet aangemoedigd en al gauw een tikkeltje te wild gevonden.

De hokjesgeest speelt zelfs op het gebied waar Nederland open is als geen tweede land ter wereld: de sexuele moraal. Want waarmee blijkt de Nederlander, zo leerde ik van Paul Schnabel, bij enquêtes toch moeite te hebben: bi-sexualiteit. Ik vind dat heel typerend. Men kan in dit sexueel bevrijde land homo zijn of hetero, allebei prima. Maar breng ons niet in verwarring door het allebei te willen zijn. Een dubbel paspoort wordt hier niet op prijs gesteld.

In dat opzicht is Nederland juist verre van een open land, veeleer een land dat zich snel ongemakkelijk voelt bij mensen en zaken die geijkte indelingen doorkruisen, combineren of proberen te overstijgen.

Ook dit object heeft ermee te maken gekregen:

de Canon van Nederland.

Ik denk te mogen zeggen dat die canon goed in de samenleving is geland, en ook het onderwijs heeft overwegend positief gereageerd, daar mogen we echt niet over klagen. Maar wel is die canon, zoals dat heet in het

dieventaaltje van de didactiek, een “vakoverstijgend concept” – en dat is dan weer lastig in een land dat juist zijn onderwijs zo minuscuul in vakjes en hokjes heeft ingeregeld. Want: bij welk schoolvak hoort die canon eigenlijk thuis?

Het vak Geschiedenis is evident; maar de canon kent ook vensters die zicht geven op Nederlandse taal en literatuur, op Aardrijkskunde, Maatschappijleer, Economie, Techniek en Culturele en kunstzinnige vorming. Zolang het zich allemaal afspeelt op de basisschool – waarvoor de canon primair is ontwikkeld – gaat het nog wel goed, want daar staat meestal 1 meester of nog vaker 2 juffen voor de klas, en die geven in persoon de eenheid van onderwijs gestalte. Maar bij het voortgezet onderwijs wordt het een hindernis. Want ofschoon vakken buiten de school nauwelijks een realiteit zijn (vraagt U het zich ooit af: is dit nu aardrijkskunde of geschiedenis?), dicteren ze binnen de school al het denken en doen. De implicatie dat docenten hier over sectiegrenzen moeten kijken, hangt aan de canon als een loden bal.

Typierend was ook de uitkomst van de enquête die het overigens voortreffelijke *Historisch Nieuwsblad* onder zijn lezers over de canon organiseerde. De canon kwam goed uit deze consumententest – alleen moest Annie M.G. Schmidt eruit volgens de abonnees. Ironisch genoeg, want als nu iemand de Nederlandse hokjesgeest op de hak heeft genomen, dan was het wel Annie M.G. Schmidt. Maar hoeveel miljoenen Nederlanders ook van Annie mogen hebben genoten, historici zetten haar uit de canon want ze was nu eenmaal geen vorst of vlootvoogd of vendelzwaaijer van een stroming. En dus hoort zij niet thuis in het domein Geschiedenis.

Ik denk oprecht dat dit soort pleinvrees en angst voor grensoverschrijding Nederland parten spelen bij echte innovatie. Wat dat

betreft heeft ontegenzeggelijk Amerika met zijn frontier mentaliteit een opener klimaat. Zo wild als daar hoeven wij het niet te maken, het blijft nu eenmaal Nederland. Maar misschien zou het wel helpen als we het fierljeppen niet alleen maar zouden cultiveren in het hokje Friesland.

5. De Ridderzaal als symbool

En als laatste vignet vormt deze avond zelf een embleem. De zeer gemengde samenstelling waarin wij elkaar hier treffen is immers ongebruikelijk voor Nederlandse begrippen - en daarom is het ook toepasselijk dat zo'n avond plaatsvindt in misschien wel de meest on-Nederlandse zaal van Nederland.

Die kwalificatie vereist enige historische toelichting, die ik begin met in herinnering te roepen dat het in 1861 slechts 1 stem in ons parlement had gescheeld of dit gebouw was compleet afgebroken. (Kamerleden klommen toen persoonlijk op ladders om zich van de hemeltergende staat van het dak te vergewissen).

En het was nog wel zo glorieus begonnen in de dertiende eeuw, toen de Hollandse graaf Floris V en zijn vader, Rooms-Koning Willem II, dit paleis lieten bouwen in een volstrekt on-Hollandse architectuur. Dat blijkt ten eerste uit het vooraanzicht met de twee torens aan weerszijde en daarachter deze enorme zaal die men meteen bij binnenkomst betrad en die oorspronkelijk op de kelders na het hele gebouw besloeg. Een majesteitlijke aula, een gebouw met welbewust koninklijke uitstraling. Het was een enorm ambitieus ontwerp, waarvoor men gretig over grenzen had gekeken, en meer speciaal naar Engeland, waar zo'n great hall het summum was. Die Engelse stijl stak men hier zelfs naar de kroon, met ruimtelijke afmetingen op niet eerder vertoonde schaal: 38 m

diep x 18 m breed en bijna 30 m tot de top. Dat deze zaal zo'n groots gevoel gaf - en nog steeds geeft - is bovenal te danken aan een tweede unieke innovatie die de Hollandse graven destijds aandurfd, - en om die te tonen is geen plaatje nodig maar moet u gewoon even omhoog kijken:

het is de unieke kapconstructie van deze Ridderzaal, met machtige gebinten die het hele dak schragen, een geheel open kap met 7 geweldige spantbogen die zonder steunberen, tussenkolommen, dwarsbalken, trekstangen, beugels, ankers wat dan ook omhoog reikt. Alleen al het vinden en bewerken van de eiken bomen voor deze kap is een project op zich geweest - en bedenk daarbij dat al die gevaarten 750 jaar geleden dan ook nog eens moesten worden opgetakeld en gesteld.

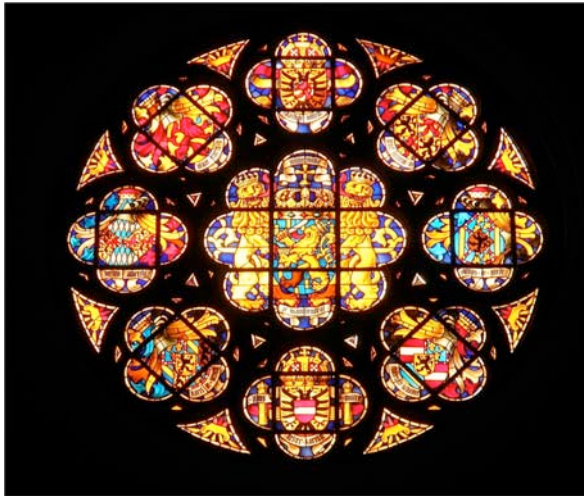
Ook voor die kap keken de Hollandse graven over de grenzen, nu meer speciaal naar Vlaanderen en specifiek naar het hoogstaande timmerwerk van de cisterciënzers aldaar, maar dan nog ambitieuzer uitgevoerd.

Aldus brachten de Hollandse graven in de dertiende eeuw bij het ontwerp van dit paleis een beginsel in praktijk dat zij in theorie niet kenden, maar dat ik onlangs tegenkwam als de formule die Amerikaanse universiteiten hun studenten inprenten voor innovatie:

Don't invent – connect.

Er zit veel waars in dit advies, lijkt mij. Veel uitvindingen zijn immers letterlijk vindingen: iets dat elders bestaat en bruikbaar is gebleken, enten op een nieuwe stam. Dat vereist dan wel dat men nieuwsgierig en creatief om zich heen kijkt, en dus: over de grenzen. De grens niet ziet als plaats van wrijving, maar van ontmoeting.

Helemaal tenslotte wil ik uw aandacht vragen voor het roosvenster van deze zaal.

Dat heeft een geschiedenis op zich, het glas bijvoorbeeld is al lang niet meer authentiek; maar het roosvenster als zodanig behoorde wel tot het oorspronkelijke ontwerp, en is alweer uniek in Nederland. De graven ontleenden het idee aan buitenlandse voorbeelden, uit Engeland alweer en ditmaal tevens Frankrijk met zijn roosvensters in kathedralen. Roosvensters waren behalve schitterend ook zwaar symbolisch bedoeld. Hun cirkel stond voor de perfectie van de kosmos, en het doorgelaten licht wees naar de zon.

Graaf Floris V zat destijds niet daar waar nu de troon staat, maar daar, warm bij de schouw, met het volle zicht op het roosvenster dat hem moest inspireren bij het landsbestuur.

Ik stel voor dat ook wij ons vanavond laven aan de symboliek ervan, die ik voor de gelegenheid bij buig. Met in de eerste plaats respect voor de constructie met de deelramen in glas-in-lood. Dat getuigt van vernuftige compartimentering; het maakt het geheel veel steviger, en als er iets kapot gaat ligt niet dadelijk het hele roosvenster aan diggelen. De kracht van een roosvenster schuilt dus in de beperking, maar de allure in het geheel. Op geestverwante wijze kunnen wij allemaal naar onze eigen

gespecialiseerde wereld kijken, ons ingeraamde hokje, en ons verheugen in de degelijkheid daarvan. Maar laten wij wel voor ogen houden dat al die loodomrande delen bij al hun autonomie toch slechts facetten zijn van iets veel groters. Het lijkt mij een toepasselijk embleem voor het gesprek aan onze ronde tafels - die met zijn allen, van bovenaf gezien, ook een soort roosvenster weerspiegelen. Ik wens U een grensoverschrijdende avond van wetenschap en maatschappij.